

Sanomattakin selvää?

Ja, mutta ja että puheenvuoron lopussa

AINO KOIVISTO

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 9. joulukuuta 2011

Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -romaanissa Koskelan Akseli purkaa pojilleen harmiaan lankonsa muilutuksesta seuraavasti:

– Olis joku huonompi ihminen tehny tommosta, niin te olisitte saanu nähdä, että todistajia olis löytynyt eikä lakikirjan pykälät olis oikein riittäneet... Kyllä, kyllä joskus panee niin keuhkoihin saakka **että... että...**

Pojat eivät saaneet kuulla minkä tuota että-sanaa oikein piti seurata. (Linna 1997: 884.)

Katkelmassa Akselin repliikki jää kesken – tarkemmin ottaen se päättyy toistettuun *että*-sanaan. Repliikin jälkeen kertoja eksplikoi poikien odotuksen siitä, että jotain lisää olisi pitänyt seurata.

että-sanaan kohdistetuista jatko-odotuksista kertoo myös seuraava tavallisen kielenkäyttäjän verkossa esittämä esimerkki ärsyttävästä kielenkäytöstä: ”Esim. urheilijoiden haastatteluissa, kun yritetään keksiä koko ajan lisää sanottavaa, sanotaan lauseen perään *että*, ja sitten ei keksitäkään enää jatkoa. *Että*-parka jää ihan yksin ilmaan roikumaan.” (Joronen 2008.)

Tänään tarkastettava tutkimukseni käsittelee periaatteessa samaa ilmiötä – keskustelun puheenvuoroja, jotka päättyvät johonkin konjunktiona tuntemaamme sanaan. Aidon keskustelupuheen tapaukset eroavat kuitenkin *Pohjantähden* katkelmasta ja verkkokeskustelijan havainnoista siten, että vaikutelmaa keskeneräisyydestä ei välttämättä synny: vuoro voi siirtyä sujuvasti keskustelukumppanille, eikä konjunktion lopettanut pyri jatkamaan vuoroaan. Olen työssäni tarkastellut kolmea yleisintä loppuasemassa esiintyvää konjunktiota *ja*, *mutta* ja *että* ja niiden päättämiä puheenvuoroja. Työni aineisto koostuu puhelinkeskusteluista ja videoiduista asiointikeskusteluista.

Jatkoa saamattomat konjunktiot huomattiin jo varhaisessa puheen syntaksin tutkimuksessa, jota tehtiin 1980-luvulla Turussa (ks. Suojanen 1985). Loppukonjunktioista käytettiin nimitystä *jatke*, sillä niiden ajateltiin osoittavan, että puhuja on aikeissa jatkaa puhettaan, kunhan on suunnitellut sen valmiiksi – vaikka jatkoa ei lopulta seuraisikaan. Ajattelumallin taustalla on nähtävissä kirjoitetun kielen ja perinteisen kieliopin vaikutus: kieliopeissa konjunktiot kuvataan sanoiksi, jotka yhdistävät toisiinsa lauseita ja lausekkeita. On siis helppo ajatella, että lausuman päättyessä konjunktion lauseyhdistelmän jälkipuoli on vielä tulematta ja vuoro on siten keskeneräinen. Huomiota tutkimuksissa on herättänyt myös se, että vaikka jatkoa seuraisikin, puheen jakotus ei yleensä vastaa kirjoitetun kielen pilkutuskonventiota: konjunktio sijoittuu tyypillisesti lauseen loppuun ja tauon edelle eikä seuraavan lauseen alkuun. Eräässä artikkelissa tätä selitettiin siten, että kun puhuja haluaa jatkaa lauserajan yli, hän siirtää tauon seuraavaa lausetta ennakoivan konjunktion jälkeen. Nykytietämyksen valossa ajatus tauon siirtämisestä tuntuu luonnollisesti absurdilta, mutta se on kuitenkin valaiseva siltä kannalta, että puhutun kielen ilmiöitä lähestytään helposti standardikielen näkökulmasta – siis sen kielimuodon, jonka säännöistä ja konventioista olemme tietoisia. Tämä voi vaikuttaa myös tutkimuskohteiden valintaan: kielen käytön tutkimuskin on keskittynyt perinteisesti lausuman- tai virkkeenalkuisiin eikä lausumanloppuisiin konjunktiioihin, kuten Jyrki Kalliokoski (1989: 171) on huomauttanut.

Väitöstutkimukseni liittyy keskusteluanalyysin ja vuorovaikutuslingvistiikan tutkimustraditioihin. Niissä ajatellaan, että kielioppi on muotoutunut vuorovaikutuksen tarpeisiin ja että vuorovaikutus on yksityiskohtiaan myöten jäsentynyttä – keskusteluanalyysin perustajan Harvey Sacksin (1984: 22) sanoin ”there is order at all points”. Tämä näkökulma mahdollistaa irrottautumisen kirjoitetusta kielestä lähtevistä oletuksista ja auttaa tarkastelemaan näennäisen epätäydellisiä puhejaksoja suhteessa siihen, miten niitä käytetään vuorovaikutuksessa. Tutkimukseni lähtee siitä, että puheen pysäyttäminen konjunktion ei välttämättä kerro siitä, että puhuja olisi aikeissa jatkaa keskeneräistä yhdyslausettaan hengitys- tai suunnittelutauon jälkeen. Kyse voi olla sellaisinaan riittävästä puhekokonaisuuksista.

Tutkimukseni perimmäisenä tavoitteena on tehdä näkyväksi ja tunnetuksi sellaisia kieliopillisia rakenteita, jotka ovat perinteiselle kieliopille vieraita mutta keskustelupuheessa toistuvia ja keskustelijoiden tunnistamia ja hyödyntämiä. Väitän, että konjunktion päättyvät lausumat voivat olla funktionaalisia puheen yksiköitä – siis vuorovaikutuksen tarpeisiin muotoutunutta tai muotoutumassa olevaa kielioppia. Toisaalta pyrin purkamaan tiettyä kieliopin kategoriaa, konjunktioita, vuorovaikutuksen näkökulmasta. *ja*, *mutta* ja *että* eivät pelkästään yhdistä toisiinsa kielellisiä kokonaisuuksia kuten lauseita, lausekkeita tai keskustelun lausumia, vaan ne voivat toimia myös puhekokonaisuuden päättävinä elementteinä. Tällöin ne jättävät jonkin puolen sanotusta tulkinnanvaraiseksi. Tutkimuskohteelleni tyypillistä on kuitenkin tietynlainen monitulkintaisuus ja jatkumoluontoisuus: ei ole aina selvää, onko lausuma kesken vai ei ja toimiiko *ja*, *mutta* tai *että* konjunktiona vai vuoronloppuisena partikkelina.

Keskusteluanalyysissä tutkijan aineistosta esittämät tulkinnat perustuvat pitkälti siihen, millaisen tulkinnan keskustelijat itse jollekin lausumalle antavat. Niinpä olen tarkastellut sitä, käsittelevätkö vastaanottajat konjunktion päättyviä lausumia kesken-

eräisinä vai loppuunsaatettuina. Todisteena puhekokonaisuuden loppuunsaatettuudesta voi pitää sitä, että vuoro vaihtuu loppukonjunktion jälkeen ja että alkuperäinen puhuja ei enää tavoittele vuoroa. Tutkimukseni mukaan vastaanottajat vieläpä osoittavat usein samanmielisyyttä tai ymmärrystä, eivät penää jatkoa tai pyri täydentämään konjunktioloppuista lausumaa. Toisaalta loppukonjunktioita käytetään myös päinvastaiseen tehtävään: ilmaisemaan sanotun keskeneräisyyttä ja varaamaan vuoroa, kuten jo varhaisissa fennistisissä puheentutkimuksissa todettiin. Kaikissa tapauksissa ei ole kuitenkaan yksiselitteistä, että konjunktio toimisi jatkon ennakoijana, vaikka sama puhuja päätyisikin jatkamaan. Tästä esimerkkinä soitan teille katkelman kampaamokeskustelusta, jossa kampaaja jututtaa asiakasta esittämällä tälle kysymyksiä; tässä tapauksessa puheena on rockfestivaalille osallistuminen.

Esim. 2.5 (s. 31) (K=kampaaja, A=asiakas)

- 01 K: meinasitko lloasaarirokkiim mennä.
 02 A: **.mt (.) no en oov vielä suunnitellu että?,**
 03 (1.4) K AJAA HIUKSIA, KATSE HIUKSISSA
 04 A: kyllähän siellä tietysti olis iham (0.2)
 05 hyviäki (0.4) esiintyjiiä?
 06 (1.0)
 07 K: mie taas en ikinä niistä esiintyjistä
 08 niiv välitä mut siel [on miu]sta hirmu hyvä
 09 A: [mm.]
 10 K: me:ininki ai[na ollu.]
 11 A: [no o:n.]

Rivillä 2 näemme, että asiakas pysäyttää vastausvuoronsa *että*-sanaan. Reilun sekunnin tauon jälkeen hän kuitenkin jatkaa. Ensimmäiseksi tarjoutuva tulkinta on, että kampaaja tulkitsee vuoron keskeneräiseksi eikä siksi ota vuoroa itselleen. Yhtä lailla mahdollista on kuitenkin ajatella, että asiakas on valmis luovuttamaan vuoron *että*-sanan jälkeen mutta päätyy jatkamaan, kun kampaaja ei kommentoi annettua vastausta, esimerkiksi kerro omia suunnitelmiaan. Tähän tulkintaan ohjaa myös tapa, jolla asiakas jatkaa vuoroaan: jatko ei ole sovitettu ensimmäisen lausuman osaksi, hän ei siis sano ”no en oo vielä suunnitellu että menenkö sinne”. Pikemmin jatko tekee myönnytyksen rockfestivaaleille menon hyväksi ja on siten oma itsenäinen kokonaisuutensa, ei *että*-loppuisen osan ennakoitu jatko.

Kampaamosimerkki havainnollistaa yhtä väitöskirjani keskeistä ajatusta: saman puhujan esittämä jatko ei välttämättä kerro siitä, että edeltävä konjunktioloppuinen lausuma olisi ollut kesken. Jatko voi motivoitua vuorovaikutustekijöistä, siis siitä, että keskustelukumppani ei ole reagoinut ensimmäisessä mahdollisessa kohdassa. Esitän, että tämänkaltaisissa tapauksissa loppukonjunktion tulkitseminen yksiselitteisesti jatkeeksi ja siten keskeneräisyyden merkiksi on eräänlainen retrospektiivinen harha: saman puhujan esittämä jatko saa edeltävän *että*-loppuun näyttämään keskeneräiseltä. Tulkinnan vääristymisen aiheuttaa se, että puhutun kielen tutkijakin turvautuu usein tekstiin: litteroituun, paperille siirrettyyn keskusteluun. Kun asiakkaan vastauksen kalta-

sen, puhujanvaihdokseen rajautuvan vuoron näkee paperilla, se saattaa näyttää suunnitellulta kokonaisuudelta. Näin ei kuitenkaan välttämättä ole. Puhuessamme teemme jatkuvasti havaintoja siitä, miten keskustelukumppani reagoi puheeseemme – näyttääkö hän ymmärtävän, mitä tarkoitamme, tai onko hän samaa mieltä, missä vaiheessa hän aikoo itse ryhtyä puhumaan ja niin edelleen. Näiden pitkälti tiedostamattomien tulkintojemme pohjalta suunnittelemme puheemme suuntaa niin sanotusti *on line*. Kampaamoesimerkissä asiakkaan voi katsoa muotoilevan vuoronsa jatkon sillä perusteella, miten kampaaja reagoi ensin annettuun, *että*-loppuiseen vastaukseen. Kun kampaaja pysyy hiljaa, asiakas tulkitsee todennäköisesti tilannetta niin, että kampaaja olettaa hänen jatkavan puheenaihetta – tarjoavan jonkin konkreettisen seikan, jonka varassa keskustelu Ilosaarirockista voi edetä.

Ajatus vuorovaikutuksen ja kieliopillisten rakenteiden ajallisesta ulottuvuudesta ei tietenkään ole uusi: jo vuonna 1979 Charles Goodwin osoitti, että keskustelussa lauseet muotoutuvat hienovaraisen vuorovaikutusprosessin tuloksena. Tutkimukseni perusteella voi kuitenkin esittää, että konjunktion lopettaminen on resurssi, joka on erityisesti sovitettu puheen *on line* -monitorointiin: vuoron voi altistaa toisen tulkinnalle ja kommentoinnille, mutta sitä voi myös jatkaa melko huomaamattomasti, jos toinen ei osoita aikeita ottaa vuoroa. Tutkimustuloksena tällainen ambivalenssi voi tuntua epätydyttävältä: käytännössä tulen sanoneeksi, että vuoro voi vaihtua konjunktion jälkeen tai sitten ei. Nimenomaan ambivalenssi on kuitenkin motivoitua: vuorovaikutuksessa näyttää olevan tarve kielellisille resursseille, jotka tekevät vuoronvaihtokohdan ja keskustelun suunnan ylipäätään neuvottelunvaraiseksi.

Tutkimukseni siis osoittaa, että keskustelun kielellisten yksikköjen keskeneräisyys tai loppuunsaatettuus ei ole aina yksiselitteistä vaan pikemminkin tilanteisesti neuvoteltavaa. Samalla käy selväksi se, että tutkimieni sanojen esiintymät eivät ole lokeroitavissa tarkkarajaisiin konjunktioiden ja loppupartikkeleiden kategorioihin. Tästä perustavanlaatuisesta häilyvyydestä huolimatta osoitan väitöskirjassani, että *ja*, *mutta* ja *että* eivät ole mahdollisia vuoronlopetuksia minkä tahansa kielellisen kokonaisuuden lopussa, vaan tietyissä, vakiintuneissa konteksteissa ja osina tiettyjä keskustelutoimintoja. Tyypillisten esiintymäkontekstien hahmottaminen auttaa paitsi ymmärtämään tutkimieni sanojen tehtäviä vuoron lopussa myös lopulta sitä, miksi loppuasemaiset konjunktiot eivät aina osoita keskeneräisyyttä ja varaa vuoroa puhujalle.

Valaisen asiaa esimerkiksi *ja*-sanaan loppuvasta vuorosta. Kyseessä on katkelma puhelinkeskustelusta, jossa ystävykset Ella ja Ilona neuvottelevat yhteisen harrastuspiirin kokoontumisesta. Aiemmin Ilona on kertonut, että piirin jäsen Mirja on luvannut emännöidä seuraavan kokoontumisen. Riveillä 3 ja 4 Ilona esittää arvelun, että Mirja järjestää luultavasti ohjelmaakin. Tätä arvelua seuraa lista mahdollisista ohjelmanumeroista.

Esim. 4.7 (s. 101)

01 Ella: [.h et sehän [vois olla ihan hyvä.
 02 Ilona: [(ee) [sitte että: mm
 03 ja siellä sitten: mm varmaan (.) omasta
 04 talosta tulee jotakin ohjelmaa [sitten.
 05 Ella: [eri kiva. .hh
 06 Ilona: **et: h (0.6) kuin↑ka nyt ↓vaan 't Mirja voi laulaa ja;**
 07 **ja lapset voi varmaan esittää jotaki j:a.**
 08 (0.2)
 09 Ella: erittäin [hieno (homma). .hh]

Ilonan kaksiosainen lista päättyy *ja*-sanaan, jonka jälkeen vuoro vaihtuu. Työssäni esitän, että *ja*-lopuille tyypillisin esiintymäkonteksti ovat tämänkaltaiset listarakenteet, jotka havainnollistavat jotain edellä sanottua. Listan avoimuuden eli *ja*-loppuisuuden mahdollistaa se, että listatut asiat eivät ole ainoita mahdollisia listan osia – pikemminkin ne ovat esimerkkejä tai poimintoja isommasta joukosta listattavia, tässä tapauksessa mahdollisista ohjelmanumeroista. *ja*-lopun tehtävä on luoda vaikutelma esimerkiksiinomaisesta, ei-tyhjentävästä listasta, joka voisi jatkua muilla vastaavilla elementeillä.

Myös muiden tutkimieni sanojen loppupartikkelikäytölle on osoitettavissa toistuvia ja tunnistettavia esiintymäkonteksteja. *mutta* toimii loppupartikkelina myönnytävissä vuoroissa, joissa puhuja peräännyty jostain aikaisemmin sanomastaan. Tällöin *mutta* implikoi, että edellä sanottu pitää kuitenkin olennaisilta osin paikkansa. *että* taas on mahdollinen vuoronlopetus silloin, kun se ei aloita lausetäydennystä vaan liittyy itsenäisenä partikkelina vuoroon, jolla puhuja selittää tai tarkentaa jotain aiemmin sanomaansa. Tässä kontekstissa *että* ohjaa vastaanottajan tekemään selityksestä omat johtopäätöksensä.

Nämä toistuvat esiintymäkontekstit, joita kutsun työssäni diskurssikuvioiksi, avavat näkymän siihen, miten loppupartikkelikäyttö on ylipäätään mahdollista ja puhujien tunnistettavissa. Yleistävästi voi sanoa, että se, mitä mainituissa konteksteissa voisi seurata sanojen *ja*, *mutta* tai *että* jälkeen, on pääteltävissä aikaisemman kontekstin perusteella tai on muuten ilmeistä. *ja*-loppuinen lista voisi jatkua samankaltaisilla elementeillä, *mutta*-loppuisen myönnytyksen jälkeen puhuja voisi palata alkuperäiseen väitteeseensä ja *että*-loppuisen selitysten jälkeen voitaisiin esittää niistä loogisesti seuraava johtopäätös. Vuoro voi loppua näissä konteksteissa sanoihin *ja*, *että* tai *mutta*, sillä jatko on ikään kuin sanomattakin selvää, kuten työni otsikko kuuluu. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että yksinomainen ellipsisitulkinta, ilmeisen jatkon pois jättäminen, tekisi oikeutta näille rakenteille. Kyse on pikemminkin siitä, että puhuja jättää sanotun merkityksen tulkinnan viime kädessä vastaanottajalle.

Tutkimukseni keskeinen viesti on, että puheen yksiköiden keskeneräisyyden tai loppuunsaatettisuuden arvioinnissa syntaktinen täysimuotoisuus ei ole välttämättä relevantein kriteeri. Toisaalta sekään, vaihtuuko vuoro vai ei, ei ole aina kriteerinä yksiselitteinen. Kuten näimme, loppukonjunktion jälkeen voi vallita tilanne, jossa kumpi tahansa puhujista voisi jatkaa. Kieliopillisten rakenteiden riittävyttä puheenvuorojen rakentajina on tarkasteltava siitä näkökulmasta, millaisiin laajempiin konteksteihin

lausumat sijoittuvat ja mitä niillä niissä tehdään. Mikäli tiettyä kielen rakennetta käytetään toistuvasti tiettyjen keskustelutoimintojen ilmaisemiseen, voi ajatella, että rakenne on keskustelijoiden tunnistettavissa ja hyödynnettävissä oleva vuorovaikutuksen resurssi ja siten osa keskustelun kielioppia. Tämä tarkastelutapa auttaa ymmärtämään tutkimiani puheen yksiköitä, jotka ovat perinteisen syntaksin näkökulmasta keskeneräisiä mutta jotka eivät kuitenkaan näytä olevan sellaisia keskustelun osallistujien näkökulmasta. Samalla se auttaa ymmärtämään, miten uusia kieliopillisia rakenteita muotoutuu vastauksena vuorovaikutuksen tarpeisiin.

Tämän lektion alussa parhaamani kirjoitetun kielen näkökulma ei ole tutkimuskohteeni kannalta yksinomaan haitallinen tai tulkintaa vääristävä. Se voi tuoda myös lisätodisteita sille, että konjunktioon lopettaminen on kielenkäyttäjien tunnistama ja konventionaalistunut käytänne. Puhun kaunokirjallisuuden dialogeista. Alun *Pohjantähti*-katekelmassa kolme pistettä merkitsi repliikin keskeneräiseksi, mutta 2000-luvun nykyproosassa konjunktiota voi seurata myös piste. Näytän kaksi esimerkkiä, joissa repliikki päättyy *ja*-sanaan ja pisteeseen. Ensimmäinen on Riikka Pulkkisen (2006) romaanista *Raja*. Kohtauksessa päähenkilö Mari äiteineen törmää opettajaansa, joka äityy kehumään Maria.

Esim. 7.6 (s. 224)

- Niin, Mari on todella poikkeuksellinen oppilas. **Älykäs ja herkkä ja.**
- Äiti naurahtaa turhan äänekkäästi.
- Niinkö? Kotona Mari on ihan tavallinen, äiti sanoo.

Mikko Rimmisen (2010) *Nenäpäivä*-romaanissa kyselytutkimusten tekijäksi tekeytyneet Irma ajautuu hankalaan tilanteeseen haastateltavansa kanssa.

Esim. 7.7 (s. 224)

- Minä sanoin että niin ja jatkoin sitten lyhyen taide- tai hengitysvaikeusmaisen tauon jälkeen: Se on nyt vähän hankalaa, pitäisi tosiaan aloittaa ihan näistä perustiedoista, **ihan että koska asiakas on syntynyt ja milloin tai siis missä ja.**
- Kätilöopistolla Helsingissä syyskuun viides vuonna viisikymmentä, nainen lausutti.

Kummassakin esimerkissä puhuja vaihtuu repliikinloppuisen *ja*-sanän jälkeen. Lisäksi *ja* päättää kaksiosaisen listan, joka havainnollistaa edellä sanottua – Marin poikkeuksellisuutta tai Irman kaipaamia perustietoja. Käyttö on siis täsmälleen sama kuin aiemmin käsitellyssä aidossa keskustelukatekelmassa. Dialogikatekelmat todistavat, että konjunktioon lopettamisessa kyse ei ole pelkästään intuitiivisesta vuorovaikutuskeinosta vaan myös ainakin valistuneiden kielenkäyttäjien tiedostamasta konventiosta, joka etsii tietään myös kirjoitettuun kieleen.

Lähteet

- GOODWIN, CHARLES 1979: The interactive construction of a sentence in natural conversation. – G. Psathas (toim.), *Everyday language. Studies in ethnomethodology* s. 97–121. New York: Erlbaum.
- JORONEN, PIIA 2008: ”Tätä ärsyttävämpää ei ole! Hyi!” – *Kielikello* 1/2008 s. 14–17.
- KALLIOKOSKI, JYRKI 1989: *Ja. Rinnastus ja rinnastuskonjunktion käyttö*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LINNA, VÄINÖ 1997 [1959–1962]: *Täällä pohjantähden alla*. Toinen painos. Porvoo: WSOY.
- PULKKINEN, RIIKKA 2006: *Raja*. Helsinki: Gummerus.
- RIMMINEN, MIKKO 2010: *Nenäpäivä*. Helsinki: Teos.
- SUOJANEN, M. K. 1985: *Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta*. Turun puhekielen projektin julkaisuja 3. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen julkaisuja 23. Turku: Turun yliopisto.
- SACKS, HARVEY 1984: Notes on methodology. – J. Maxwell Atkinson & John Heritage (toim.), *Structures of social action. Studies in conversation analysis* s. 21–27. Cambridge: Cambridge University Press.

Aino Koivisto: *Sanomattakin selvää? Ja, mutta ja että puheenvuoron lopussa*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos 2011. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-7323-6>

Kirjoittajan yhteystiedot: etunimi.sukunimi@helsinki.fi